

УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ОБУЧЕНИЕТО ПО ТЪРГОВИЯ И ТУРИЗЪМ ЧРЕЗ ПРИЛАГАНЕ НА ИНФОРМАЦИОННИ И КОМУНИКАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ¹

Гл. ас д-р Любка Илиева
Гл. ас д-р Венцислав Перков
Ас. Пламен Кънев
Докторант Милен Сакакушев
Студент Марияна Матева
Студент Наталия Николова

Резюме

Изследователската теза на настоящата разработка е, че в условията на високотехнологично икономическо развитие все повече нарастват изискванията към специалистите по търговия и туризъм, поради което е наложително осигуряване на достъп до информационно-образователните ресурси, разширяващи теоретичното и практическото познание на търговската и туристическата теория и практика във всички степени на висшето образование.

Основната **цел** на проучването е, чрез ситуационен анализ на прилаганите информационни и комуникационни технологии (ИКТ) в обучението на студентите, обучавани от катедра „Търговски и туристически бизнес“ в трите степени на обучение, да се изведат основни препоръки за усъвършенстване.

За постигане на целта изследователите си поставят следните **задачи**: да се представят наложилите се в практиката на преподаване ИКТ; да се представят положителните практики в използването на ИКТ в обучението на студентите от специалности „Икономика на търговията“ и „Икономика на туризма“; да се проучат използваните ИКТ и ресурси в обучението на докторанти в докторски програми „Икономика и управление“ (Търговия) и (Туризъм).

В резултат на изследването се достига до няколко основни **извода**, като водещият е, че използването на професионално насочени пакети програми предоставя възможност на обучаемите да работят с тях по всяко време на обучението си, както и след него.

Ключови думи: е-обучение, информационни и комуникационни технологии, интерактивно обучение, уеббазирано обучение.

JEL: L81.

¹ Гл. ас. д-р Любка Илиева – увод, т. 2.3 и заключение; гл. ас. д-р Венцислав Перков – т. 3; ас. Пламен Кънев – т. 2.1, 2.2; Милен Сакакушев, Марияна Матева, Наталия Николова – т. 1

IMPROVEMENT OF TRAINING IN TRADE AND TOURISM BY APPLYING ICT

Chief Assist. Prof. Lyubka Ilieva, Ph.D.
Chief Assist. Prof. Ventsislav Perkov, Ph.D.
Assist. Prof. Plamen Kanev

Abstract

The **research thesis** of this paper is that under the conditions of high-tech economic development the requirements to specialists in commerce and tourism are increasing, therefore access must be ensured to the information and educational resources that extend the theoretical and practical knowledge of commerce and tourism theory and practice at all levels of higher education.

The main **purpose** of this study is to draw key recommendations for improvement through situational analysis of the Information and Communication Technologies (ICT) applied in the training of students by the Department of Commercial and Tourism Business in the three educational levels.

To achieve this purpose the researchers set themselves the following **objectives**: to present the ICT established in the practice of teaching; to present the good practices in the use of ICT in teaching students of 'Economics of Trade' and 'Tourism Economics'; to explore the ICT and resources used in the training of doctoral students in 'Economics and Management' (Trade) and (Tourism) doctoral programmes.

As a result of the study several major **conclusions** are made, the most important one is that the use of professionally-oriented programme packages provide an opportunity for students to work with them at any time during and after their studies.

Keywords: e-learning, information and communication technology, interactive training, web-based training.

JEL: L81.

УВОД

В съвременното информационно общество информационните и комуникационните технологии (ИКТ) са част от ежедневието на съвременния човек. Образователната система се адаптира към навлизането на новите технологии чрез създаването и разпространението на иновации: технологични, икономически, педагогически и организационни (Тоцева, Я. & Петракиев, С., 2012). Технологичните иновации се свързват с внедряването на новите образователни технологии; икономическите иновации се изразяват в налагането на нови икономически механизми за управление

на висшето образование; педагогическите иновации се изразяват в използването на нови методи и техники на преподаване и учене; организационните иновации са в сферата на организационните структури.

Осъвременяване технологията на обучението е в обхвата на третия вид иновации - педагогическите, който съчетан с технологичните иновации, дава възможност да се внедрят нови методи и техники в процеса на обучение, да се променят стиловете на преподаване и учене, да се изгради нова среда за обучение.

Актуалността на изследването е продиктувана от навлизането на иновативните методи в преподаването и включването на новите технологии в образователния процес, което води до създаване на образователна среда, в която преподавателят променя своята позиция и подпомага студента в ролята си на инструктор, фасилитатор, модератор.

Учебните програми и организацията на обучението на студентите от специалности „Икономика на търговията” и „Икономика на туризма” в СА „Д. А. Ценов” са съобразени с необходимостта от знания и умения на завършващите тези специалности студенти, при използването на информационни и комуникационни технологии в бизнеса.

Изследователската теза на настоящата разработка е, че в условията на високотехнологично икономическо развитие все повече нарастват изискванията към специалистите по търговия и туризъм, поради което е наложително осигуряване на достъп до информационни и комуникационни технологии, разширяващи теоретичното и практическото познание на търговската и туристическата теория и практика във всички степени на висшето образование.

Предмет на изследване са положителните практики на използването на ИКТ в трите степени на обучение – ОКС „бакалавър”, ОКС „магистър” и ОНС „доктор”. **Обект на изследване** са използваните методи за обучение чрез ИКТ при студентите от специалностите „Икономика на търговията” и „Икономика на туризма”, както и използваните ИКТ и ресурси в обучението на докторанти в докторски програми „Икономика и управление” (търговия) и (туризъм).

Основната **цел** на проучването е, чрез ситуационен анализ на прилаганите ИКТ в обучението на студентите, обучавани от катедра „Търговски и туристически бизнес” в трите степени на обучение, да се изведат основни препоръки за усъвършенстване му.

За постигане на целта се поставят следните **задачи**: да се представят наложилите се в практиката на преподаване ИКТ; да се представят положителните практики в използването на ИКТ в обучението на студентите от специалности „Икономика на търговията” и „Икономика на туризма”; да се проучат използваните ИКТ и ресурси в обучението на докторанти в докторски програми „Икономика и управление” (търговия) и (туризъм).

За постигане на поставената цел и решаване на изследователските задачи в научното изследване се извършват теоретични и практико-при-

ложни изследвания на използваните в обучението на студенти от специалностите „Икономика на търговията” и „Икономика на туризма” и докторанти в докторските програми „Икономика и управление” (търговия) и (туризъм) информационни и комуникационни технологии и ресурси чрез научноизследователски метод, базиран на методите на наблюдението, експериментите в обучителния процес и анализа. Методиката на изследването включва теоретично проучване на основните направления в използването на информационни и комуникационни технологии в обучението на студенти и докторанти. На следващ етап се изследва практическото приложение на информационните и комуникационните технологии в обучението на студенти и докторанти от целевата група. В края на изследването се извеждат основни изводи и препоръки за внедряване на информационни и комуникационни технологии в обучението на студентите от специалности „Икономика на търговията” и „Икономика на туризма” и на докторантите в докторски програми „Икономика и управление” (търговия) и (туризъм).

1. Предпоставки и основни направления за използване на информационни и комуникационните технологии в обучението на студентите по търговия и туризъм

Информационни и комуникационни технологии (ИКТ) (на английски: *Information and communications technology – ICT*) е термин, използван за обозначаване на всички използвани съвместно компютърни и комуникационни технологии. Поради широкото значение на термина „ИКТ” и неговото приложение в значителен брой области на човешкото познание, той следва да се разглежда със значението, което има в областта на висшето образование.

За целта в настоящото изследване се разглеждат наложилите се в обучението на студентите ИКТ, позволяващи **електронно обучение (e-learning), компютърно-базирано обучение (computer-based learning) и обучение посредством компютър (computer-mediated learning).**

Ролята на ИКТ е да осигуряват всеобща компютризация в образователния процес на ниво, позволяващо да се решат три **основни задачи**:

- осигуряване на възможност за ползване на Интернет от всеки участник в учебния процес, в произволно време и от произволно място;
- формиране и развитие на единно информационно пространство за всички участници в образователния и творческия процес;
- създаване, развитие и ефективно използване на информационните образователни ресурси (Павлова, 2006).

Студентите, обучавани в специалности „Икономика на търговията“ и „Икономика на туризма“, следва да познават основните възможности на информационните и комуникационните технологии в бизнеса. За целта е необходимо да се въведат съвременни методи и техники на преподаване, в които да се включи използването на ИКТ.

Както бе посочено по-горе, приложението на ИКТ се свързва с **електронното обучение, компютърно-базираното обучение и обучение-то посредством компютър.**

Електронно обучение, съкратено ЕО, (на английски: e-learning) според *Oxford English Dictionary* (Павлова, 2006) е познание, ръководено с помощта на електронна медия. Посочват се следните начини на изписване: E-Learning, E-learning, e-Learning, e-learning, Elearning, ELearning, eLearning, elearning, e.learning. Според речника на термините по е-обучение (Милушева, Д. & Мартинова, Г., 2005) значението е следното: **образование чрез мрежа, интернет или компютър.**

Всички компютърни системи в аудиториите на СА „Д. А. Ценов“ са свързани помежду си в мрежата „**Student**“ – интранет базирана мрежа. Тази мрежа позволява трансфер на данни, разработване на екипни проекти и споделяне на информация между преподаватели и студенти в учебния процес. Ползването на мрежата от различните аудитории в Стопанската академия дава възможност за обвързване на резултатите в отделните дисциплини и достъп до информационния ресурс не само в учебната аудитория, в която е проведено семинарното занятие.

По този начин могат да се обвържат знания и изследвания от свързани дисциплини, например: „Борси и борсови операции“ с „Борсов анализ и отчетност“, или „Хотелиерство и ресторантьорство“ с „Организация и технология на туристическото обслужване“ и „Туроператорска, агентска и транспортна дейност в туризма“.

Използването на е-обучение се извършва и от студентите в магистърска степен в дистанционна форма на обучение от специалности „Икономика на търговията“ и „Икономика на туризма“. Това се осъществява посредством изградената мрежа за уеббазирано обучение. Мрежата използва Интернет и дава възможност за отдалечен достъп от всяка точка на света. Тази система позволява съчетаването на традиционните форми на обучение с елементи на дигитализация, които се включват в ежедневния процес на обучение по магистърски програми „Мениджмънт на търговската дейност“, „Търговско посредничество и инвестиционно банкиране“ и „Икономика и мениджмънт на туризма“.

Уеббазираното обучение е преход на образованието към нови източници на информация, което често предизвиква и нови трудности. Това налага да се води диалог между преподавател и студент и да се провеждат консултации с помощта на допълнителни средства, като електронна поща, електронни съобщения и други социални медии. Този диалог е най-близко до класическия диалог, с тази разлика, че се провежда без

физическо присъствие на участниците в непосредствена близост. Най-често участниците се намират на стотици и хиляди километри един от друг. Те работят чрез своя компютър и/или други технически устройства.

Вторият аспект за е-обучение по търговия и туризъм е обучение чрез **Интернет**. Информацията в Интернет може да е пълноценно и активно включена в различните етапи на образователния процес. Трябва умело да се използва големият интерес на студентите към световната информационна мрежа, за да може по-задълбочено и атрактивно да се преподават и усвояват знанията.

Образователните ресурси на Интернет в обучението по търговия и туризъм могат да се използват в следните направления:

➤ в подготовката на преподавателя за представянето на нови знания (за подбор на изображения и допълнителна научна информация, за разработка на учебни програми и учебни компютърни презентации);

➤ в провеждането на семинарни занятия (практически проучвания, запознаване с извършвани изследвания, използване на нормативни документи);

➤ в самоподготовката на студента (за подбор на допълнителна научна информация, за подготовка на курсови работи и проекти).

Честа практика е, в рамките на семинарните занятия да се задават казуси и да се представят реални ситуации, които изискват проучване на практиката и даване на примери от нея, което налага използването на информационния ресурс на Интернет.

Процесът на учене (подготовка и самоподготовка), протичащ с използването на образователните ресурси на Интернет, позволява, студентът самостоятелно да търси помощ не само от учебника, но и от допълнителни източници на информация. Провеждането на самоподготовката по предложените етапи е предпоставка за получаване на по-високо качество и трайност на знанията.

Информацията, получена с помощта на Интернет, може да се използва с различна дидактическа цел:

- за онагледяване на изучаваните обекти и явления;
- за организиране на самостоятелна работа на студентите, проверка на знанията им с тестове и интерактивни игри;
- за стимулиране на интереса на студентите чрез актуална информация.

При подготовката и представянето на нови знания преподавателят може да използва информация, изображения и презентации от подходящи Web-страници, като например: Държавната комисия по стоковите борси и тържищата (ДКСБТ) (<http://www.dksbt.bg>), World union of wholesale markets (<http://www.wuwm.org/>), Софийската стокова борса (www.sceb.com), Националната стокова борса (www.pceb.bg), Българската стокова борса (www.bceb-bg.bg), Националният статистически институт ([nsi.bg](http://www.nsi.bg)).

Министерството на туризма (www.tourism.government.bg), Българската асоциация на туристическите агенции (www.batabg.org), Българската хотелиерска и ресторантьорска асоциация (www.bhrga-bg.org). Подбраната информация в публикувани анализи и изследвания е основен елемент на учебни презентации, с които се онагледява новият учебен материал.

Предложените методически насоки за прилагане на образователните ресурси на Интернет, както и Интернет комуникациите в обучението, поставят нови изисквания към преподаватели и студенти, като променят техните задачи и роли в учебния процес.

С цел провокиране на научни разработки от страна на студентите се задават и извънаудиторни задания под формата на реферати, като резултатите от проучванията се представят във вид на компютърна презентация. Това е полезен метод за проверка на знанията по точно определена тема, а чрез подбора на точна и нова информация се осмисля работата с Интернет.

От преподавателите и студентите се изисква да имат информационна култура. Тя предполага наличието на съвкупност от качества, отразяващи знания и представи за информационните процеси в обкръжаващия свят, владееене на информационните средства, усвояване на система от морално-етически и юридически норми, ценности, основни положения, свързани с информационните и комуникационните средства, а също и владееене на компютърна грамотност.

Организирането на съвременното образование се осъществява чрез все по-активното прилагане на **компютърните системи** като част от е-обучението в туризма. Нараства необходимостта от образователен софтуер за всички образователни степени, което означава, че има нужда да се дискутира по проблема за качеството на софтуера, използван за обучение по различните учебни дисциплини.

Всеки софтуер е сериозен интелектуален продукт със своя цена и неговото използване трябва да се съобразява с лиценза, според който той се разпространява. При обучението на различните нива се използва предимно софтуер, инсталиран по различни споразумения между представителството на софтуерна компания и образователната институция.

В различните дисциплини, преподавани пред студентите от специалностите „Икономика на търговията” и „Икономика на туризма”, се използва както неспециализиран, така и специализиран за предприятията софтуер.

Софтуерните продукти, с които работят студентите, са Office пакетът на Microsoft. Тук попадат програмите Word, Excel, PowerPoint, Movie Maker, които позволяват текстообработка, изчисления и анализ на данни, представяне на получените резултати в компютърни презентации, изготвяне на рекламни клипове и проекти за реклама в търговията и туризма.

Уеб базираните платформи, като www.trader.bg, www.plus500.bg, www.deltastock.com, www.benchmark.bg, дават възможност на студентите от специалност „Икономика на търговията” да осъществяват виртуални борсови спекулативни сделки.

Специализираният за туризма софтуер, с който се запознават студентите от специалност „Икономика на туризма”, е свързан с управлението на хотела и ресторанта, туроператора и резервационните системи. Такива продукти са: Clock Software, Fidelio, Opera и други.

2. Основни направления за използване на информационни и комуникационни технологии в обучението на студентите

2.1. Основни направления за използване на информационни и комуникационни технологии в обучението на студентите по „Борси и борсови операции”

Лекционният курс по „Борси и борсови операции” е част от задължителния блок дисциплини в учебните планове за ОКС „бакалавър” на специалностите „Икономика на търговията” и „Икономика на туризма”. С този курс обучението на студентите има за цел да формира специализирани знания и умения с фундаментален характер, изразяващи се в подготовката, сключването и изпълнението на търговски сделки на пазари със специфична организация. Предвиденият учебен материал е необходим за изясняване същността и особеностите на различните видове организирани пазари, както и ролята им при осъществяване на свободна икономическа дейност, функционирането на пазарната икономиката и развитието на обществото. За специалност „Икономика на търговията” учебният материал е с емблематичен характер поради огромния брой на сключваните сделки на този вид пазари, както и техните мащаби.

Мултимедийното и информационно осигуряване дава възможност да се представят визуално материали, свързани с инфраструктурата и регламентите за участие на търговците на тържищните пазари. Самият факт, че тържищата представляват своеобразни търговско-логистични центрове с огромни размери, които обикновено служат за решаване на проблемите с изхранването на населението в големите населени места, само по себе си следва да представлява интерес за изследване от страна на обучаемите по линия на решаване на проблемите дори само с придвижването на стоките. Осигурен достъп до интернет позволява моментни интерактивни паралели между тържища в България и останалите страни.

В България основният източник на информация за тържищата е електронният сайт на **Държавната комисия по стоковите борси и тър-**

жищата (ДКСБТ) – www.dksbt.bg. Това е орган за регулиране и контрол върху учредяването и дейността на организирания стокни пазари в страната. В нейните функции се включва и агрегирането, обработването и предоставянето на интерактивна информация както за самите пазари, така и за тяхното функциониране. На техния уебсайт е наличен списък на тържищата в страната с информация за техните интернет страници. В България има над 90 тържища, но с особена важност за страната е тържището **„СЛАТИНА-БУЛГАРПЛОД” ООД – www.slatina-bulgarplod.com.** Предимство при обучението на студентите е, че чрез мултимедийни средства може да се демонстрира изградената от тържището система за събиране на информация за ценовото предлагане. Администрацията му има за задача да систематизира ежедневно цените за всички предлагани стоки. Данните се публикуват също ежедневно в електронния сайт в раздел „Бюлетин”, което позволява лесен достъп при последващо използване за самостоятелни разработки на обучаемите.

Демонстрацията на описаните по-горе информационни бази данни за тържищата, предоставя възможността на обучаемите да добият представа за важността на този тип пазари за изхранване на населението и ценообразуването на стоките от първа необходимост. Високата степен на отчетност е белег за организираност и контрол. Описаните бази данни са в помощ на обучаемите при разработване на техните курсови проекти.

Чрез инфраструктурното и мултимедийно осигуряване е възможно да се направи виртуален тур на световните тържищни пазари, посещавайки сайта на **World union of wholesale markets – www.wuwm.org.** Публикуваните данни позволяват да се извърши моментна аналогия с пазарите в различните страни и да се направят заключения от обучаемите, къде използването на този вид пазари и сделки е най-добре развито. Поместената там информация предоставя възможност за работа в екип по време на семинарните занятия за анализиране и изготвяне на заключение от обучаемите.

Във виртуалния тур се съдържа и информация за интернет страниците на някои тържища, което позволява директно проучване на информационно-образователни материали. Повечето от тези страници разполагат със снимков материал, а на някои, като тази на **Тържището за пресни рибни продукти в Бусан, Южна Корея**, е поместен кратък видеоклип – www.fishmarket.busan.go.kr/main. Това е нов и модерен пазар, който олицетворява най-съвременните достижения за разполагане на инфраструктурата на пазара, организацията на стокопривличването, начин на ценообразуване и др. Визуализацията на процесите следва да подпомогне обучаемите за логическото обвързване на теоретичните описания за организацията и функционирането на пазарите с пространственото им обособяване.

В учебната програма на дисциплината „Борси и борсови операции” се предвижда запознаване на обучаемите с принципите на работа на аукционите. За разлика от тържищата тези пазари са с по-голяма популярност

и познаваемост сред обучаемите и е необходимо надграждане над техните начални познания. Обучаемите обикновено са запознати с целите при използването на този вид пазари, но не са наясно с точните процедури, които са заложили при осъществяване на сделките. В този случай инфраструктурното и мултимедийно осигуряване са в помощ при демонстрация на електронните страници на аукционните къщи. В тях може да се открие и олицетвори обичайната организация, съпътстваща сделките на стоки с индивидуални характеристики. Тази информация се помещава в каталози, които са достъпни и по интерактивен път посредством инфраструктурна осигуреност.

Задължителен обект на разглеждане са аукционните къщи **Christie's** – www.christies.com и **Sotheby's** – www.sothebys.com. Това са най-големите пазари за антики и произведения на изкуството в света. На техните електронни страници са достъпни данни за отминали, настоящи и бъдещи сделки, което дава възможност за проследяване потока на сделките и техните параметри.

В България борсовите пазари са далеч от достиженията на борсите в останалите центрове за този вид търговия в света, но все пак информацията, която може да се извлече от тяхното регламентиране и функциониране е полезна при обучението от гледна точка на запознаване с основните моменти за част от административното обслужване на пазара, особеностите при посредническите услуги и някои от сделките. Информационният поток се осъществява чрез мултимедийен достъп до електронните сайтове на **Софийска стокова борса** – www.sce-bg.com, **Национална стокова борса** – www.pse.bg, **Българска стокова борса** – www.bce-bg.bg. В конкретен аспект информацията, публикувана на електронните страници, е свързана с условията за членство на борсите, структурата на административните звена, борсови такси, описание на търгуваните стоки и стокови групи, база данни с оферти купува и продава, систематизирани обзори на търговията на седмична, месечна и годишна база и др.

Стоковите борси в България разкриват на обучаемите по по-достъпен начин организацията на този вид пазари, а стоковите борсите по света, със статут на световни търговски центрове, служат на обучаващи и обучаеми при изучаване на борсовите сделки, проследяване на търгувани обеми и ценови тенденции, както и възможността да се наблюдава моментната пазарна ситуация. В лекционния курс се включва работа с няколко борсови центрове.

Хамбургер бьорзе – www.hamburger-boerse.de помещава в себе си няколко отделни пазара, в това число за кафе, зърно, финансови инструменти, недвижими имоти, застраховки и пазар за бизнес информация. За обучаемите трябва да стане ясно, че това е типичен пример за универсална борса, на която се търгуват множество разнородни по същество борсови активи.

CME Group – www.cmegroup.com е световен лидер и най-разнообразен пазар за деривативи, с 3 млрд. сключвани сделки годишно на стойност средно около 1 квадрилон долара. Това е пазар, който предлага на купувачи и продавачи – индивидуални лица, компании и институции, които трябва да управляват риска или желаещи да се възползват от неговото поемане. В компанията се включват борсите CME, CBOT, NYMEX и COMEX, а продуктите, които могат да се търгуват там, са във всички основни класове активи. Това са фючърси и опции върху лихвени проценти, капиталови индекси, валути, енергийни суровини, метали, метеорологични особености и недвижими имоти.

Паневропейски енергиен пазар Nordpool – www.nordpoolspot.com е пазар за електроенергия, който обединява по-голямата част от западна и централна Европа в единна търговска система. Тази борса се представя на обучаемите като тясно специализирана, а посредством интернет сайта ѝ има възможност да се наблюдават иновативните решения, позволяващи нейното функциониране.

Лондонската метална борса (London Metal Exchange) – www.lme.com е пример за традиционен борсов пазар, при който основен дял има търговията с реална доставка. Тази борса е специализиран пазар с отделна група стоки. Без наличието на мултимедийна и интерактивна осигуреност няма да е възможно презентирането на налични на интернет сайта видеоматериали, представящи инфраструктурата на пазара и търговските процеси в реално време.

Осигурен мултимедийен достъп позволява работа с интернет сайта на **Българска фондова борса – www.bse-sofia.bg**. Тя дава широка информация по отношение на организацията на търговията, търговските сесии, търговската система, такси, приключване сделки, видове пазари, условия за допускане до пазар, пазарни сегменти, счетоводни отчети, проспекти на емитенти, пазарна статистика, новини, анализи, индекси и др.

Паневропейският капиталов пазар EURONEXT – www.euronext.com е уникален по рода си пазар с четири вековни корени в миналото, които изграждат основата на европейските капиталови пазари. Това са борсите в Амстердам, Брюксел, Лисабон, Лондон и Париж. Съдържа база данни с информация за продуктите и подробни обяснения за организацията на процесите, както и представяне на отделните пазари по видове активи.

Нюйоркската фондова борса NYSE – www.nyse.com е най-голямата фондова борса, на която се търгуват ценни книжа над 1500 компании от цял свят. Създадена още в края на 18-ти век, тя е емблематична за развитието на световната борсова търговия с акции и облигации. В електронен вариант пазарът предоставя огромно количество ежедневни доклади за търговските сделки и цени за всички борсови активи.

Японският фондов пазар – www.jpx.co.jp/english е съвкупност от няколко борсови институции, включващи борсите в Токио, Осака и регулаторните органи. Това е вторият по-големина фондов пазар в света. Както при предходните борсови пазари, интернет сайтът му разполага с обширна информация за търгуваните компании, регламентите за търговия, структурата на пазара, системите за клиринг и сетълмент и др.

Интерактивната и инфраструктурната осигуреност предоставят възможността за виртуален тур на описаните по-горе национални и световни борсови центрове, който служи за придобиване на информация за индивидуални организационни особености, клиринг и сетълмент, видове сделки, видове активи, оферти купува и продава, текущи и исторически цени, реализирани дневни обороти и др. Тези данни могат да се използват като основа за изготвяне на решения при възложени извънаудиторни задания.

За студентите, които се обучават по дисциплината „Борси и борсови операции”, е предвидена извънаудиторна заетост, която е пряко свързана с използването на инфраструктурна и информационна осигуреност, чрез интерактивен достъп до световните търговски борсови бази данни. Предварително подготвен модифициран, съобразно усвояването на учебната материя, брокерски дневник се предоставя индивидуално на всеки студент, който има задължението да го попълва ежеседмично. Брокерският дневник в практиката е задължителен реквизит при работата на борсовите посредници. По този начин обучаемите влизат в ролята на реални участници на стоковите борсови пазари. По предварително подготвено условие се предоставя разполагаем начален капитал, който те по своя преценка могат да инвестират в търговия с борсови стоки. Така обучаемите осъществяват спекулативна търговия с цел увеличаване на наличния капитал. Информацията за равнището на цените, която студентите използват за осъществяване на сделки, е поместена на една от най-голямата информационна база данни за борсовите пазари – **The Wall Street Journal – www.wsj.com**. С течение на учебния процес и допълване на познанията за борсовата търговия студентите се инструктират за промяна в правилата за осъществяване на сделки и изчисляване на финансов резултат. Този тип извънаудиторна заетост стимулира вземането на индивидуални решения на обучаемите, позволява неангажиращо утвърждаване на учебната материя и пробужда интереса за усвояване на допълнителни знания.

Може да се отчете, че осигуряването на плавен преход от работката на информация и реализирането на сделки на хартиен носител чрез модифицирания брокерски дневник, до пълното им интегриране и извършване на електронно ниво, води до намаляване на стреса за обучаемите при възприятието им от чисто технологично естество към електронно базираните продукти и ресурси.

Информационните и комуникационните технологии дават възможност, в течение на лекционния курс да се извършва промяна в правилата за

попълване на модифицирания брокерски дневник, предоставят възможността за по-лесно възприятие и затвърждаване на учебната материя и свобода на преподавателя при предоставяне и изясняване на нова информация.

2.2. Основни направления за използване на информационни и комуникационни технологии в обучението на студентите по „Борсов анализ и отчетност”

Обучението по „Борсов анализ и отчетност” е част от задължителния блок дисциплини в учебния план за ОКС „бакалавър” на специалност „Икономика на търговията”. Тази дисциплина е естественото продължение на лекционния курс по „Борси и борсови операции”. Целта е да се обогатят познанията и уменията на студентите по търговия, но в ролята им на потенциални участници на организираните стокови и капиталови пазари. Студентите следва да придобиват умения за анализ на минали, текущи пазарни ситуации, както и да изработват визии за бъдещото развитие на установените пазарни тенденции на борсовите активи.

Лекционният курс „Борсов анализ и отчетност” е базиран на методици за изготвянето на двата най-често използвани в практиката анализи – технически и фундаментален. Работата по тях не бива да се разглежда като строго ограничена и базирана на ясна и точна методология. До голяма степен резултатите от анализа зависят от субективната преценка на анализатора. Основаващ се на своя опит, той се стреми да използва и обработва колкото се може по-голямо количество информация, което му позволява да придобие най-реална представа за пазарната ситуация. Това означава, че почти винаги се използват паралелно няколко вида техники, които теоретично могат да са част дори от различни видове анализи. В зависимост от пазарната ситуация анализаторите често прибегват до промяна на предварително изготвената от тях индивидуална методология, с намерение да подобрят точността на резултатите от анализа. При така обосноваваните специфики на борсовия анализ обучаемите следва да получат базисни познания и насоки при извършването му, които трябва да са основа за натрупването на специализиран опит, необходим за повишаване на точността и коректността на индивидуалните им субективни заключения.

Дефинирането на условията, информационното и инфраструктурно осигуряване за изготвянето на борсовия анализ изискват кратко обосноваване на техническия и фундаменталния анализ, като най-често прилаганите в практиката видове борсов анализ.

Фундаменталният анализ в широк смисъл се базира на осмисляне на факторите, които влияят на психологията на пазарните участници, от там на търсенето и предлагането на борсовите активи, като в крайна смет-

ка намират изражение в променящата се цена. При този вид анализ е необходим достъп до неограничена пазарна и друг вид информация.

Техническият анализ се свързва с изследването на историческата цена на борсовите активи, търгуваните обеми и обема на отворените позиции. Техническият анализ допуска изграждането на стратегии, които се основават на повтарящи се минали събития. Смята се, че развитието на ценовите тенденции се запазва във времето, влияещо се от психологията на пазарните участници. Ето защо техническите анализатори обработват и наблюдават данните за историческите цени, като следят за формирането и развитието на ценови тенденции, подпомагащи изграждането на търговските им стратегии (Илийчовски, Св., Филипова, Т. & Божинова, М., 2009).

Мултимедийната, инфраструктурната и интернет наличност осигуряват нормална среда за практически демонстрации на всеки един от етапите при извършване на технически анализ. Обучаемите имат възможността, сами да усъвършенстват уменията си, като осъществяват индивидуална практическа работа с базите данни и програмните продукти.

Съвременните информационни и комуникационни технологии намират своето място в разширяване обективните възможности за обучение на студентите по дисциплината „Борсов анализ и отчетност” чрез осигуряването на достъпна и навременна информация, спомагаща за по-доброто възприемане, аналитичност и утвърждаване на практическите знания, умения и компетенции. Лекционният курс и семинарните занятия са с насоченост към работа с първична информация, систематизирани бази данни и различни програмни продукти. Уменията и компетенциите се свързват с възможностите за директна интерпретация на първичната информация, която е свързана с изучаване на зависимостите и последващите ефекти, отразяващи се в движението на цената на определен базов борсов актив.

Информационните и комуникационните ресурси, които се използват в учебно-преподавателската дейност и подпомагат акумулирането и обработването на информация, са няколко специфични електронни страници за специализирана борсова информация, уеббазирани платформи за търговия и програмни продукти, служещи на анализаторите при различни изчисления и графични изображения.

Представянето обикновено започва с най-старата и емблематична специализирана новинарска агенция за борсова информация **The Wall Street Journal**. Сайтът – www.wsj.com предоставя възможността за графично визуализиране на цените на активите, както и за преки сравнения в номинално и процентно изменение между различните борсови активи.

По подобие на предходния интернет сайт в редица отношения е този на **Financial Times** – www.ft.com. Може да се определи, че това е европейският еквивалент на The Wall Street Journal, тъй като седалището е локализирано в Лондон. В раздела с пазарна информация са поместени борсови данни за: акции, валути, стоки, облигации и световни пазари.

На по-късен етап в новото време се създава и развива друг информационен гигант **Bloomberg**. От 1991 година с локализация в Ню Йорк той се развива като медийна, софтуерна и предлагаща бази от данни компания. Компанията притежава терминал за анализиране на финансовите пазари в реално време, платформа за търговия, интернет страници, глобална телевизионна мрежа, радиостанции, вестници и три списания. Интернет сайта www.bloomberg.com предлага лесно достъпна трансформация на събитийна информация за Америка, Азия, Европа и Среден Изток. Подобно на останалите страници от този тип съдържа информация за акции, валути, стоки, лихвени нива и облигации, технологии, политически новини и др.

В България източниците на борсова информация далеч не са толкова широкообхватни, но пък са тясно специализирани. У нас са налични множество информационни портали, но със сравнително добър обхват, конкретика и наличие на база от данни с пазарна информация е **Investor.bg** – www.investor.bg. Предимство при него, в сравнение с разгледаните вече чуждестранни информационни ресурси, е българският език. Интернет сайтът предоставя информация за българския капиталов и стоков пазар. В отделни раздели могат да се открият новини за България, свързани с икономика и политика, бюджет и финанси, енергетика, европроекти и др.

Богатата ресурсна осигуреност в разделите на електронния сайт на The Wall Street Journal, Financial Times, Bloomberg и Investor.bg е достатъчна за извършването на фундаментален анализ, на всички нива както и за осигуряване на данни при технически анализ. Но необходимата последваща обработка и изработването на варианти за екстраполация на ценовите движения са свързани с използването на допълнителни мощности със специално предназначение. Това са уеббазирани платформи за търговия с финансови инструменти и стоки. За разлика от информационните електронни страници платформите разполагат с разширени възможности за извършване на технически обработки на основата на ценовото движение.

Уеббазираните платформи, като **www.trader.bg**, **www.plus500.bg**, **www.deltastock.com**, **www.benchmark.bg** и други, с цел развиване на дейността си и прилагайки политика за цялостно удовлетворение на своите клиенти, предлагат комплексни услуги, включващи: реална спекулативна търговия, демо търговия в реално време с виртуални средства, достъп до най-важната информация, необходима за фундаментален анализ на конкретни активи, възможност за графично изобразяване на историческите цени на активите, както и директно моделиране на различни техники на техническия анализ върху графиките на цените. В това число към последното спадат: линии на подкрепа и съпротива, ъглополовящи, тренд линии, ветрила, линии на Фибоначи, маркери и др. Платформите предлагат възможност за автоматично изчисление и графично изобразяване на различни видове тренд индикатори, осцилатори и обемни ин-

декси. Някои от платформите предоставят дори възможност за звукови индикации за определени ценови нива.

Уеббазираните платформи за онлайн търговия с борсови активи са с голяма ценност за учебно-преподавателския и учебно-тренировъчния процес. Възможността за симулативна търговия позволява на обучаемите да надграждат своите знания и умения, придобити при попълването на модифицирания брокерски дневник по „Борси и борсови операции“. По този начин се осигурява плавно интегриране в света на борсовата търговия и се поддържа интересът към материята на обучаемите за по-продължителен период. Фактът, че едни и същи платформи се използват както за тренировъчна, така и за реална спекулативна борсова търговия, действа притегателно за обучаемите за надграждане на техните знания и умения. Директната интерпретация на информацията в платформите позволява работа в реална среда с индикаторите на техническия анализ, които генерират сигнали за покупка и продажба. Така обучаемите имат възможност да изграждат самостоятелно своите краткосрочни търговски стратегии, да проследяват междуременно тяхната реализация и да констатират резултатите от тях.

Може да се отбележи, че спецификата на дисциплината „Борсов анализ и отчетност“ се характеризира с необходимост от значителни количества информация, които могат да се осигурят на обучаемите единствено чрез внедряване на информационни и комуникационни технологии в процеса на преподаване.

2.3. Основни направления за използване на информационни и комуникационни технологии в обучението на студентите от специалност „Икономика на туризма“

Разработването и внедряването на информационни и комуникационни технологии в туристическия сектор е ключов фактор за развитието на съвременната туристическа индустрия. Динамиката в глобалния туристически пазар провокира приложението на програмни приложения с множество функционалности в сферата на управлението, комуникациите, рекламата и продажбите в туризма.

С новия Закон за туризма, регулиращ изграждането на интегрирана система за туристическа информация и национален туристически регистър, на държавно ниво се инициира прилагането на информационните технологии в маркетинга, дистрибуцията, конкурентоспособността и качеството на българския туристически продукт.

Информационните и комуникационните технологии въздействат върху всички сектори в туризма. Внедряването на специализиран софтуер за управление, продажба, реклама и комуникации допринася за реализира-

нето на съществени ползи и предизвиква генерални промени в туристическата индустрия.

Студентите, обучавани в специалност „Икономика на туризма”, следва да познават както основния, така и специализирания софтуер, използван от туристическия бизнес. Софтуерните продукти, с които работят студентите, са Office пакетът на Microsoft. Тук попадат програмите Word, Excel, PowerPoint, Movie Maker.

Microsoft Word служи за създаване на документи като писма, бележки или доклади, или за редактиране на вече съществуващи. Microsoft Word позволява директното създаване и променяне на уебстраници. Програмният продукт се използва от студентите по туризъм за създаването на курсови работи и проекти по всички изучавани дисциплини.

По дисциплината „**Маркетингови комуникации в туризма**” се използва възможността на продукта за изготвяне на брошури и диплянки за представяне на туристическите обекти и дестинации в зададени в семинарните занятия казуси.

Excel позволява да се извършат сложни анализи в туризма. По дисциплината „**Туристически пазари**” се обработват данни за посещение на туристите, което позволява да се очертаят основните пазари за българския туристически продукт.

По дисциплината „**Хотелиерство и ресторантьорство**” продуктът позволява да се изчислят основни показатели, очертаващи финансовия резултат от дейността в хотела и ресторанта. Получените резултати се обобщават и се визуализират чрез обобщени таблици и графики, което позволява анализиране на резултатите.

По дисциплината „**Туроператорска, агентска и транспортна дейност в туризма**” с продукта се извършва ценообразуване на пакетно туристическо пътуване.

Microsoft PowerPoint е програма на Microsoft за създаване на презентации. Тя е част от Microsoft Office пакета и се използва от студентите и преподавателите за представяне и визуализиране на резултати от изследванията по всички дисциплини.

В семестриалните занятия по всички специализирани дисциплини по туризъм се работи на принципа на кабинетно проучване на туристически дестинации, продукти, предприятия, а резултатите се представят от студентите с помощта на този програмен продукт.

Туризмът е обвързан с доброто промотиране и визуализиране, с което се цели привличане на туристи в дестинацията или туристическия обект. Провокирането на иновативността на студентите от специалност „Икономика на туризма” е възможно с помощта на програмния продукт **Movie Maker**. Чрез програмата студентите имат възможност да изработят проект за собствен рекламен клип по предварително зададена тема.

Специализираният за туризма софтуер, с който се запознават студентите от специалност „Икономика на туризма”, е свързан с управлението на хотела и ресторанта, туроператора и резервационните системи.

Необходимостта от създаване на умения за управлението на хотела и ресторанта, които трябва да придобият студентите в специалност „Икономика на туризма”, е отразена чрез представяне и демонстриране на основните специализирани софтуерни продукти. Софтуерните продукти, които се разглеждат по дисциплината „Хотелиерство и ресторантьорство”, са: Clock Evo, Ovelon Hotel&Spa, Opera, Fidelio.

Програмен продукт, използван в хотелиерството, е **Clock EVO**, разработен от Clock Software, е доказал своята ефективност в стотици обекти, различни по вид и големина. Целият работен процес, от резервациите и дейностите на рецепция, през домакинството и фактурирането, до статистиките и прогнозите, намират място в програмния интерфейс. Запознаването на студентите с този софтуер дава възможност за проследяване на процесите в хотела и ресторанта.

Студентите успяват да се запознаят с основните дейности по резервацията, дейности на ниво рецепция, домакинство, счетоводство, изготвяне на отчети и анализи, управление на договореностите с туроператори и агенти.

Ovelon Hotel&Spa - Hotel Management System е професионален софтуерен продукт за управление на хотели, разработван от EMG Soft. Той притежава удобен интерфейс, който значително подпомага за бързото ориентиране за работа с продукта. Запознаването на студентите от специалност „Икономика на туризма” с този софтуер им дава възможност да се запознаят с основните дейности в хотела, събиране и обработване на нужната за анализите и отчетността информация, предлага и голям набор от справки и система за изготвяне на собствени документи.

OPERA Reservation System (ORS) е цялостно решение за управление на резервациите и наличностите в хотелската индустрия. ORS е проектиран за безпроблемна интеграция с цялото семейство от продукти OPERA – OPERA Customer Information Service (OCIS), OPERA Property Management System, OPERA Sales and Catering и OPERA Sales Force Administration. ORS предлага на агентите по резервациите и персонала, занимаващ се с продажбите, инструменти за увеличаване на резервациите и приходите в различни по големина обекти или хотелски вериги.

Използването на ORS позволява на студентите да се запознаят с принципа за управление на всички видове резервации – индивидуални, групови, фирмени, от туристически агенции, multi-legged (комбинирани резервации), гъвкави тарифи и на изчакване.

Запознаването с OPERA GDS Interface позволява на студентите да свързват хотелската база от данни на OPERA с GDS (Global distribution system) и системите и инструментите за уебрезервации (WBEs). GDS

интерфейсът осигурява непрекъсната връзка на OPERA към GDS и WBE системите.

За обучението на студентите в специалност „Икономика на туризма” се презентират възможностите на **Fidelio**. Това е едно ново поколение хотелски софтуер.

Софтуерните продукти, които са свързани с управлението на туроператора и туристическия агент, се разглеждат по дисциплината „Организация и технология на туристическото обслужване”. Обект на демонстрация пред студентите в специалност „Икономика на туризма” са: **MICROS Restaurant Enterprise Series (RES)** и **ITravel** за туроператори.

Студентите се запознават и с приложението **MICROS Restaurant Enterprise Series (RES)**, което е уникален пакет от интегрирани приложения, включващи електронен point-of-sale, Enterprise Office, Restaurant Operations и Corporate Applications. RES помага на студентите да изучат функциите на всяко ниво на управление на ресторантьорското предприятие – от сигурността, че всеки клиент получава навреме това, което е поръчал, до контрол над цените, менютата и печалбите в корпоративен мащаб. Тази цялостна ресторантска point-of-sale система позволява на студентите да се запознаят как ресторантите управляват сложни служителски среди, следят наличностите в складовете, рационализират процесите на поръчка и обслужване, повишават рентабилността с помощта на гъвкави инструменти за отчет и анализ.

ITravel за туроператори (софтуер за B2B и B2C продажби) е уеббазиран софтуер за онлайн резервации в реално време – www.itravelsoftware.com. Чрез лесен за използване административен панел предоставя възможност за поддръжка на постоянно актуална информация за цени, отстъпки, налични стаи и ранни записвания за всички хотели, които туроператорът предлага. Туристическите агенти получават достъп до системата с парола и могат директно да продават през нея. Паралелно с това ITravel се интегрира с уебсайта на туроператора, в който се продават на крайни клиенти на различни от агентските цени.

Може да се резюмира, че познаването на най-разпространените софтуерни продукти е възможност за осъществяване на обратна връзка с крайния потребител, което позволява на студентите в бъдещата им реализация като хотелиери, ресторантьори и туроператори, динамично да модифицират туристическите си продукти или да създадат нови в съответствие с променящите се изисквания на пазара. С добре развита информационна система туристическите предприятия могат да промотират продуктите, обектите и дестинацията на локално, регионално, национално или световно ниво; да реализират и много функционалности, с които да подпомагат крайния потребител при избора, оценката и комбинирането на търсените туристически услуги; да реализират до крайния клиент желания от него туристически пакет; да управляват информацията между отделните участници във веригата за създаване на стойност. Познаването и използването

нето на тези технологии от студентите, завършващи специалност „Икономика на туризма”, е очаквана компетентност от техните бъдещи работодатели.

3. Дидактически възможности на информационни и комуникационни технологии за подобряване на подготовката и обучението на докторанти

3.1. Цели на обучението, роля, задачи и дидактически принципи

Обучението по докторски програми „Икономика и управление” (Търговия) и (Туризм) се извършва съобразно разработен **Индивидуален учебен план**. В учебните планове на докторантите е заложена следната по-обща последователност, отразяваща и целите на обучението:

- проучване на източниците на информация;
- написване на отделните глави от дисертацията и структурирането им в цялостен вариант;
- публикации в национални и международни форуми и в периодични издания.

Използването на ИКТ за целите на обучението на докторанти се отличава от традиционното обучение по два основни компонента: 1) използване на компютърни програмно-технически средства; 2) приложение на нови методи за обучение (Павлова, 2006). **Ролята** на ИКТ в процеса на обучение може да се обобщи в няколко направления (Дендева, 2013): възможност за излизане на международно ниво; двигател и координатор за обучаваните; технологична революция в обучението; развитие на техническите средства в областта на ИКТ с бързи темпове, което предизвиква своеобразно неравновесие между обучаемите от различни територии; отворени образователни ресурси.

Успешното прилагане на ИКТ в образователния процес на докторанта се извършва чрез усъвършенстване на прилагания дидактически инструментариум. **Дидактическите принципи** на използване на ИКТ, при обучението на докторанти, обхващат (Красильникова, 2006): облекчаване на процеса на обучение чрез намаляване на времето и усилията на обучаващия се докторант за разбиране на съответната проблематика; информираност; интегративност; достоверност; онагледяване; виртуалност; инструменталност; интерактивност; независимост.

Чрез спазването на горепосочените принципи се постига: индивидуализация и диференциация в процеса на обучение на докторанта; възможност за поэтапно придвижване на обучаващия докторант към поставените цели, по степен на сложност на изпълняваните дейности и задачи; осъществяване на самоконтрол и корекция при писането на научния труд; развитие на критично мислене; формиране на компетенции в съответната

област; създаване на навици за работа в интерактивна среда; проява на креативно мислене и др.

Изясняването на природата на инфраструктурата и цифровото съдържание, ролята на ИКТ в образованието и дидактическите принципи за обучение в докторантура чрез ИКТ са добра основа за **изграждане на интерактивен процес** на придобиване на знания, умения и компетенции у докторантите. Интерактивното обучение може да се разглежда като способ за придобиване на познание чрез осъществяването на различни форми на индивидуална и съвместна дейност между докторантите и отделните групи в университетите (Реутова, 2012). Оттук може да се обобщи, че обучението и натрупването на знания и опит у докторантите е следствие от взаимодействието между докторантите и научните им ръководители, членовете на катедрата, факултета и висшето училище и изградената в него инфраструктура, другите докторанти, отделните групи в обществото и т.н.

За ефективното използване на ИКТ от докторантите е необходимо подходящо програмно осигуряване в образователния процес. Програмното осигуряване трябва да обхваща следните компютърни, софтуерни и комуникационни средства (Красильникова, 2006):

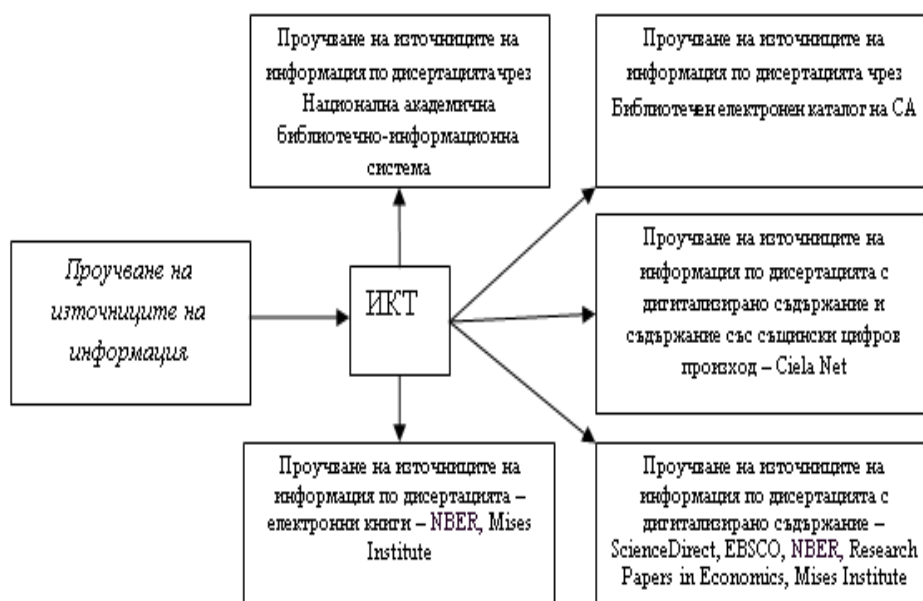
- средства за подсигуряване с информация и осъществяване на комуникация – Интернет;
- системи за търсене и предаване на информация – Google, Yahoo и др.;
- хипервръзки към електронни обучаващи материали, необходими в обучението;
- инструментални системи за създаване на компютърни средства за обучение – компютърни програми;
- бази данни и експертно-аналитични системи;
- демонстрационно-моделиращи и изследователски програми.

Авторите допускат, че средствата за осигуряване на комуникация и системите за търсене и предаване на информация съществуват на институционално ниво в СА „Д. А. Ценов”. Следователно *незасегнати остават въпросите за хипервръзки към електронни обучителни инструменти, бази данни и експертно-аналитични системи, както и демонстрационно-моделиращи и изследователски програми.*

3.2. Проучване на информационни източници с помощта на ИКТ

Съобразно последователността в индивидуалния план и тематиката на проучването, извършвано от докторанта, могат да се обособят следните взаимовръзки с приложението на ИКТ на всеки един от етапите на работата. При **проучването на източниците на информация** приложението

на ИКТ от докторантите се свежда до използване на хипервръзки към електронни обучителни материали. На Фигура 1 са посочени вариантите за търсене и използване на образователни ресурси, предлагани от СА, както и ресурси в Интернет пространството с различна степен на достъп и съдържание.

Фигура 1. Възможности за проучване на информация от докторантите

Проучването на източниците на информация по дисертацията с дигитализирано съдържание се извършва чрез ScienceDirect, EBSCO, NBER, Research Papers in Economics, Mises Institute и др. В настоящата разработка е акцентирано върху базата източници с дигитално съдържание на Science Direct и EBSCO, където могат да се открият следните по-важни списания с отворен достъп и пълен достъп до текста на разработки, акцентиращи върху търговията и туризма (табл. 1).

Горепосочените списания са включени в топ 50 на класацията, направена от SCImago Journal & Country Rank (www.scimagojr.com/journalrank.php), като едни от най-цитираните в съответната научна област. Докторантите, обучаващи се по докторски програми „Икономика и управление” (търговия) и (туризъм), разполагат с необходимата база за разработването на висококачествени дисертационни трудове. Ресурсите, осигурени чрез ИКТ технологиите, спомагат за създаването на богата библиографска справка от научни статии, публикувани във водещи списания в областта на търговията и туризма.

Таблица 1

Списания с отворен достъп и пълен достъп до текста

Икономика и управление (търговия)	
Science Direct	1. Journal of Retailing and Consumer Services; 2. European Journal of Operational Research; 3. Journal of Business Research; 4. Journal of Business Venturing.
EBSCO	1. Journal of Retailing; 2. Journal of Consumer Research; 3. Journal of Personal Selling & Sales Management; 4. Entrepreneurship: Theory & Practice; 5. Journal of Business Logistics.
Икономика и управление (туризъм)	
Science Direct	1. Tourism Management; 2. Tourism Management Perspectives; 3. Annals of Tourism Research; 4. Journal of Outdoor Recreation and Tourism.
EBSCO	1.; International Journal of Tourism Research; 2. Journal of Sustainable Tourism; 3. Journal of Sport & Tourism; 4. Tourism & Hospitality Research.

Вследствие на по-широкия достъп до научни ресурси докторантите придобиват по-добри умения в сферата на работа с ИКТ, развиват езиковите си способности, съкращават времето, необходимо за търсене и придобиване на необходимата информация, откриват нови неизследвани до момента икономически явления, проявяват креативност при изграждането на теоретико-методологическата рамка на изследването, като по този начин генерират конкурентни предимства за себе си, за катедрата, за факултета, висшето училище и не на последно място за студентите и работодателите.

3.3. Приложение на интерактивни методи в обучението на докторантите – информационно и програмно осигуряване

При написване на отделните глави от дисертацията, освен перманентното проучване на информация, е необходимо да се използват и нови интерактивни методи на обучение, чрез които докторантите да изградят и приложат изследователския си подход. Едни от методите на интерактивно обучение, кореспондиращи както с изградената от Блум таксономия за целите на обучението, така и с използването на ИКТ, са проблемно-базираният метод и проектният метод.

Проблемно-базираният метод (Кущева, Н., & Терехова, В., 2015) е активен метод, чрез който се цели повишаване на качеството и ефективността на обучение. Чрез метода се: стимулира интердисциплинарният подход при проучването на проблема; провежда практическо обучение вследствие на изследването в реална среда на проблема; стимулира сътрудничеството между университета и търговските и туристическите организационни структури; генерират практически нови идеи за решаването на проблема; преминава през определяне на проблема, уточняване на понятията, анализ и извеждане на хипотези, предлагане на възможности за решение, самостоятелна работа и представяне на решенията.

Проектният метод (Реутова, 2012) е способ за постигане на дидактическите цели чрез детайлно разработване на конкретен проблем, който трябва да е реален и да доведе до практически резултати, оформени по определен начин. Чрез използването на този метод докторантите участват в активна и целенасочена дейност, като им се предоставя възможност да изучават и създават идеи и да задълбочават и разширяват познанията си. Докторантите развиват самостоятелно мислене и творчески подход към работата, а също и комуникативни умения и умения за сътрудничество. Използването на метода стимулира интереса на докторантите към възникнал проблем, развива позитивна мотивация за учене и води до интерес към дейността (Бимек, 2015). Основно предимство при проектния метод е възможността за разработване на проектно предложение върху темата на дисертацията към Института за научни изследвания.

Обучението на докторантите при написването на отделните глави може да е комбинация от проектния метод, проблемно-базирания метод и използването на ИКТ. От тази гледна точка е необходимо да се изяснят въпросите, свързани с генерирането на проблема или целта, изграждането на методология, събирането на първична и вторична информация по проблема и софтуера, необходим за обработка на информацията.

На този етап за ефективното използване на ИКТ от докторантите е необходимо подходящо програмно обезпечаване в образователния процес – средства за комуникация, бази данни и експертно-аналитични системи за набиране на вторична информация, демонстрационно-моделиращи и изследователски програми и софтуер.

Един от използваните методи за набиране на първична информация е провеждането на анкета. Възможност за създаване на онлайн анкета е сайтът <https://freeonlinesurveys.com/#/>. Първо се поставя наименование на дадения проект. След това в зависимост от въпросите се подготвя и подходящ въпросник. SurveyPlanet.com е сайт за онлайн проучване. Неговите безплатни функции включват големи възможности като: неограничени проучвания и неограничени отговори от проучването, предварително писмено изследване, както и споделяне на любими сайтове за социални медии.

Друг подобен сайт е Surveymonkey.com. Той предлага ограничени възможности при неплатените анкети, но от друга страна, създателите на сайта са се погрижили да обезпечат изследователите с достатъчно информация относно разработването на анкетите. В Google.com чрез [Google forms](http://Googleforms) също могат да се създадат онлайн анкети. За улеснение на читателите, структурирането на онлайн анкети в Google чрез [Google forms](http://Googleforms) е поместено в youtube.com/watch?v=wEuV9KDekyc.

Структуриране на собствена онлайн анкета може да се осъществи и чрез Survey.bg/works или чрез използване на готов експертен шаблон. Възможно е създаване на въпроси и прилагане на логика като прескачане на страници или пропускане на отговори за контролиране потока на прочуването. Достигането до избраната таргет група е възможно чрез линк, интеграция с уебсайт, facebook, e-mail, мобилни телефони, и др. Респондентите могат да попълват анкетата от всеки браузър или устройство – компютър, мобилен телефон, таблет.

Към вторичните източници на данни за изследванията на докторантите могат да се причислят сайтовете на Националния статистически институт (НСИ), Българската народна банка (БНБ), Евростат, Министерството на туризма и др. Тези източници обикновено предоставят агрегирани данни, отнасящи се за цели отрасли, области и макроикономическа статистика.

При провеждането на изследването докторантите с помощта на ИКТ могат да извлекат вторична информация от базите данни на НСИ за икономическите явления, които са разделени в модули. Към модула „Бизнес статистика“ се включват: „Бизнес наблюдения“, „Бизнес регистър“, „Външна търговия“, „Годишна бизнес статистика“, „Инвестиции“, „Краткосрочна бизнес статистика“, „НИРД“, „Иновации и информационно общество“ и „Туризъм“.

Статистическите данни, достъпни в БНБ, са разделени в две категории: „Депозити“ и „Кредити на нефинансови предприятия“, като могат да се използват и данни за „Преки чуждестранни инвестиции в България“.

Данните, поместени в Министерството на туризма, са насочени към международния туризъм в България. Включват информация за 2016 г. за посещения на туристи в страната, приходи от туризъм и осъществени пътувания на български граждани в чужбина, както и данни за развитието на международния туризъм.

Набирането и анализът на първичните и вторичните данни чрез интернет източници развива компетенции и умения на докторантите, обучаващи се по докторски програми „Икономика и управление“ (Търговия) и (Туризъм), за:

- структуриране, разработване и разпространение на анкетна карта;
- усъвършенстване на компютърната грамотност;

- повишаване на комуникационните умения чрез Интернет и работа с различни приложения;
- анализ и интерпретиране на получените резултати от събраната първична информация;
- статистическа грамотност относно формулирането и тестването на хипотези;
- експортирането и импортирането на данни, получени от различни интернет източници.

Извлечената първична и вторична информация трябва да е обработена и онагледена от докторантите чрез подходящ софтуер. Освен инсталирането на всеки компютър офис пакет на Windows докторантът трябва да познава и допълнителни приложения.

В офис пакета на Windows към Excel съществуват два модула за анализиране на събраната първична и вторична информация – Data analysis и Solver. В модула Data analysis са вградени функциите за дисперсионен, корелационен, ковариационен, регресионен анализ и др.

Solver е част от пакет с команди, наричан понякога инструменти за условен анализ. Може да се избира между следните три алгоритъма:

- нелинеен обобщен приведен градиент (GRG) за нелинейни задачи, които са гладки;
- LP Simplex – за линейни задачи и
- еволюционен, който се използва за задачи, които не са гладки.

Освен тези възможности докторантите могат да използват в различна степен и статистически софтуер, който се разпространява безплатно. В икономическата практика най-често използваният софтуер е Gretl. Това е софтуерен пакет-платформа за иконометричен анализ. Той е безплатен софтуер с отворен код. Може да се разпространява и/или променя под условията на GNU General Public License (GPL), публикуван от Фондацията за свободен софтуер. PSPP е програма за статистически анализ на включените в извадката данни. Тя е безплатна версия на SPSS и я наподобява.

Представеният тук софтуер за статистическа обработка на данните не изчерпва възможния статистически софтуер. Приведените по-горе програмни продукти могат да спомогнат за повишаването на компетенциите и уменията на докторантите в следните насоки:

- придобиване на способности за получаване и групиране на информация;
- прилагане на статистически алгоритми за изследване на връзки и зависимости;
- тълкуване на получените резултати от обработката на данните;
- усъвършенстване на уменията за дигитализирано представяне на информацията;

- използване на получените резултати в учебния процес на студентите.

3.4. Използване на ИКТ при дисеминация на резултатите от дисертационния труд

Написването на дисертация предполага дисеминация на теоретичните и емпиричните заключения и резултати. Това може да бъде постигнато чрез ИКТ по няколко начина. На първо място докторантите могат да публикуват в конвенционални списания, които имат интернет сайт и са в процес на отваряне на достъпа. По този начин публикациите достигат до по-голям кръг читатели, откъдето нараства вероятността за цитиране на разработката. Повишената цитируемост е признак за по-високо качество.

Вторият вариант е, публикациите на докторантите да се насочват директно към т. нар. електронни списания. СА „Д. А. Ценов” разполага с възможност за електронни публикации, а именно електронно списание „Диалог”. Това списание е първото електронно списание, издавано от СА „Д. А. Ценов”, и е с тримесечна периодичност. То е реферирано в EBSCO Publishing. Списанието е ориентирано главно към интердисциплинарни теоретико-методологични и приложни изследвания на съвременното общество и икономика – култура и философия, хуманизация и екологизация, информатизация и глобализация и други свързани с тях проблеми.

Economics (www.economics-ejournal.org) е нов тип академично списание в областта на икономиката. Чрез него голяма изследователска общност се включва в иновативен процес за преглед на обществено значими за икономиката въпроси и има за цел да осигури бърз достъп до научни разработки с най-високо качество. Модерните комуникационни технологии се използват, за да може за всички изследвания да се намери най-добрият виртуален екип от мрежата с високо мотивирани изследователи от цял свят.

Представените електронни списания дават възможност на докторантите да публикуват собствените си изследвания в невидан досега мащаб – интернетпространството. Качествените разработки могат да намерят подкрепа при публикуване на материали в електронни интернет-конференции.

Заключение

В резултат на изследването се достига до няколко основни **извода**:

Първо, използването на професионално насочени пакети програми предоставя възможност на обучаемите да работят с тях по всяко време на обучението си, както и след него.

Второ, демонстрацията на специфичните пазарни механизми осигурява на студентите връзката между теоретичната обосновка на тематиката и реалното функциониране на пазарите.

Трето, наложилата се практика на приложение на ИКТ при поставяните извънаудиторни ангажименти, към които обучаемите имат автономност за вземане на решения, неминуемо довежда до повишаване на интереса им към посещаване на лекционния курс и учебната материя.

Четвърто, възможността за използване на уеббазирани платформи при изготвянето на техническия анализ, изчисляването на показатели и индикатори са в помощ както на преподавателя за демонстриране на изграждането и провеждането на различни търговски стратегии, така и на обучаемите за тяхното възприемане.

От извършените изследвания могат да се очертаят следните **препоръки за усъвършенстване на обучението с използване на ИКТ:**

Първо, необходимо е да се осигури достъп до информационни ресурси с помощта на съществуващите технически средства в учебните аудитории.

Второ, въвеждането на ИКТ в обучението на студентите и докторантите налага да се синхронизира представеният учебен материал с възможностите, които предоставят информационните и комуникационните технологии, до които студентите и докторантите имат достъп извън учебните аудитории.

Трето, преподавателите следва да познават и използват възможностите на софтуерните продукти в рамките на академичните аудитории.

Четвърто, наложително да се предвидят мерки за повишаване компетентността на обучаваните за работа с информационните и комуникационните технологии в процеса на обучение.

Въз основа на проведеното изследване могат да се очертаят следните **положителните ефекти** от внедряването на ИКТ във висшето образование:

✓ спомагат за усъвършенстване и повишаване на ефективността на управлението на отделните висши училища и на цялата система на образованието;

✓ допринасят за интеграцията на българското висше образование към международното образователно пространство;

✓ подпомагат развитието на българското висше образование от гл. т. на наличните ресурси за осъществяване на обучението на студентите и докторантите и на научните изследвания на преподавателите;

✓ допринасят за повишаване качеството на обучение на докторантите в докторските програми по „Икономика и управление” (Търговия) и (Туризъм) чрез: изменение модела на учебния процес – преход от обучение чрез възпроизвеждане към креативен модел; увеличаване на обема от достъпна качествена информация и възможности за публикуване чрез ИКТ; разширяване обхвата на компетенции и умения на докторантите.

В заключение може да се обобщи, че ИКТ подпомагат развитието на българското висше образование от гл.т. на наличните ресурси за осъществяване на обучението на студентите и докторантите и на научните изследвания на преподавателите, като допринасят за повишаване качеството на обучението.

Използвани източници

- Бимек. (2015). Ръководство за провеждане на обучение на преподаватели по професионално обучение за прилагане на „Проектния метод” в професионалното обучение. София.
- Дендева, Б. (2013). *Информационные и коммуникационные технологии в образовании: монография*. Москва: ИИТО ЮНЕСКО.
- Илийчовски, Св., Филипова, Т. & Божинова, М. (2009). *Борси и борсови операции*. Свищов: АИ „Ценов”.
- Клок. (2016). Извлечено от Clock EVO: <https://www.clocksoftware.bg> Retrieved 12.09.16
- Красильникова, В. А. (2006). *Информационные и коммуникационные технологии в образовании: учебное пособие*. Москва: ООО „Дом педагогики”.
- Кущева, Н., & Терехова, В. (2015). *Подготовка специалистов для индустрии туризма и гостеприимства на основе проблемно-ориентированной модели обучения*. Извлечено от Интернет-журнал „Наукосведение”: www.naukovedenie.ru/index.php?p=vo, Retrieved 12.09.2016
- Милушева, Д. & Мартинова, Г. (2005). *E – обучение и ролята на академичните библиотеки*. Извлечено от Библиосфера: <http://bibliosphere.eu/?p=947>, Retrieved 12.09.16
- Павлова, И. (2006). Информационните технологии в образователния процес: еволюция към ново качество на образованието. *Национална конференция „Образованието в информационното общество”* (стр. 161-164). Пловдив: Institute of Mathematics and Informatics Bulgarian Academy of Sciences, Association for the Development of the Information Society.
- Реутова, Е. А. (2012). *Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе ВУЗА*. Новосибирск: НГАУ.
- Тоцева, Я. & Петракиев, С. (19 май 2012 г.). *Янка Тоцева*. Извлечено от http://ytotseva.blogspot.bg/2012/06/blog-post_09.html, Retrieved 12.09.16